

Istoriografia cărții românești vechi tipărite la Buda (1780-1830) și a elementelor sale grafice*

Dr. ANCA ELISABETA TATAY
Biblioteca Academiei Române
Cluj-Napoca

Abstract

Historiography of the Old Romanian Books Printed in Buda and of their Graphic Elements

The large number of writings printed in the University Typography of Buda placed it on a leading position among the typographies that edited Romanian books during the first three decades of the 19th century. It was not only the quantity but also the quality of writings that aroused the interest of Romanian and Magyar researchers throughout the time. This historiographical approach is not intended to exhaust the subjects but rather to touch on the main proposed directions, respectively the ones related to the history of the old Romanian writings printed in Buda; to their content, their historical, linguistic and literary message, under the influence of the Enlightenment; to the engravings of books in discussion and to the engravers who signed them.

Keywords: *historiography, old Romanian books, University Typography from Buda, graphic elements, Enlightenment*

În timp ce în secolul al XVIII-lea iluminismul era în plină afirmare în Europa, țările române cunosc o perioadă de frământări socio-politice, cauzate în principal de anexarea Transilvaniei la Imperiul Habsburgic în

* Studiul de față este finanțat dintr-un grant al Consiliului Național al Cercetării Științifice, CNCS-UEFISCDI, cod proiect: PN-II-ID-PCE-2011-3-0314 (Director: prof. univ. dr. Eva Mârza), și are la bază un capitol din teza de doctorat intitulată: ***Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de carte de la Buda***, Institutul de Istorie „George Barițiu,” Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, 2011 (Coordonator: cercet. șt. I. dr. Ioan Chindriș).

1688, și oficial în 1699 în urma păcii de la Karlowitz, și a instaurării regimurilor fanariote în Moldova, în 1711, și în Țara Românească începând cu anul 1716. Cele trei țări române, aflându-se la confluența intereselor marilor imperii - otoman, țarist și habsburgic - nu beneficiau de o situație politică și economică favorabile lor. Cu toate acestea, cultura a fost într-o continuă ascensiune, chiar dacă mai lentă.

Iluminismul va prinde contur și la români, în jurul anului 1780, defazat față de Europa, ca și în cazul altor curente. În următorii 50 de ani, considerați a fi, în linii mari, anii iluminismului românesc, cultura română cunoaște un neîndoielnic progres. Pe plan social și politic, această jumătate de secol este marcată în primul rând de răscoala lui Horea din 1784-1785, de lansarea petiției cunoscute sub numele de *Supplex Libellus Valachorum*, în 1791, și de Revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821.

Focar de răspândire a culturii, secția românească a Crăieștii Tipografii a Universității din Buda, a cărei activitate va debuta exact în anul 1780, va edita variate cărți în perioada celor cincizeci de ani amintiți mai sus (cât și ulterior). Numărul mare de tipărituri ieșit de sub teascurile oficinei în discuție o plasează pe locul I în rândul tipografiilor care scoteau în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea cărți românești.¹ Nu doar cantitatea, ci și calitatea cărților explică de ce acestea au suscit de-a lungul timpului interesul cercetătorilor români sau maghiari.

Mai întâi, specialiștii s-au aplecat cu multă răbdare asupra inventarierii numeroaselor cărți apărute în această officină, de care au beneficiat atât românii din Imperiu, cât și cei din Țara Românească și Moldova.

O lucrare de pionierat a realizat Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la*

¹ Ambrus Miskolczy, *Le rôle des publications de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans l'évolution de la culture roumaine de la fin du XVIIIe siècle à 1830*, în *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777-1848*, publicé par Péter Király, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, p. 301.

începutul lor până la vremile noastre, Sibiu 1838,² în care sunt cuprinse și 28 de cărți de Buda, editate între 1798 și 1832.

În binecunoscuta lucrare monumentală *Bibliografia românească veche* alcătuită de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, Tom II-IV, București, 1910–1944, tipăriturile românești de la Buda sunt cuprinse în bună măsură. Ni se oferă informații utile privind titlul tipăriturii, anul și locul ei de apariție, autorul sau traducătorul, se reproduce, când este cazul, cuvântul înainte, sunt menționați tipograful, editorii, gravorii, corectorii ș.a. Aproximativ aceeași metodă întâlnim și la Andrei Veress în *Bibliografia română-ungară*, volumul II, *1781-1838*, București, 1931. Completări, rectificări și adnotări ulterioare binevenite întâlnim mai ales la Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973, și la Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia românească veche. Addimenta*, I, (1536-1830), Galați, 2000. Dintre cercetătorii care oferă date inedite despre tipărituri budense se cuvine a fi menționați Cristina Bica³ și Ioan Chindriș.⁴

Răspândirea intensă a tipăriturilor de la Buda în varii medii și uneori la mari distanțe de importantul oraș maghiar de pe Dunăre este mărturisită și de nu puținele cataloage de carte veche românească, publicate în reviste de specialitate sau în volume de sine stătătoare. Cataloagele pot cuprinde titluri aflate în colecțiile unor instituții (biblioteci, muzee, arhive, mănăstiri) sau într-un anumit oraș, județ, zonă. Dintre semnatarii unor astfel de lucrări, apelând la criteriul cronologic, îi cităm doar pe următorii: Gheorghe Hâncu,⁵

² Ediția a II-a, îngrijită de Eva și Iacob Mârza și însoțită de un amplu studiu introductiv, a apărut la Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.

³ Cristina Bica, *Tipăriturile românești vechi existente în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia (Catalog)*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 233-251.

⁴ Ioan Chindriș, *Cărți românești vechi necunoscute la Budapesta*, în vol. omagial *Studii Istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 227-244.

⁵ Gheorghe Hâncu, *Cartea românească veche în Biblioteca „V. A. Urechia”*, Galați, 1965.

Mircea Filip,⁶ Ileana Băncilă, Rodica Calcan,⁷ Doina Lupan, Lucia Hațeganu,⁸ Constantin Pascu,⁹ Martin Bodinger,¹⁰ Elena Dima, Gheorghe Buluță, Simona Ceaușu,¹¹ Doina Hanga, Elena Mosora,¹² Constantin Mălinaș,¹³ Susana Andea, Avram Andea,¹⁴ Dan Buciumeanu,¹⁵ Ioan

⁶ Mircea Filip, *Cartea românească veche în Biblioteca G. T. Kirileanu Piatra Neamț. Bibliografie adnotată*, Bacău, 1970.

⁷ *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*, coord.: Ileana Băncilă; ed. șt.: Rodica Calcan, București, 1972.

⁸ Doina Lupan, Lucia Hațeganu, *Cartea veche românească în Biblioteca Muzeului Unirii Alba Iulia*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 359-394 (partea I); XIII, 1975, p. 353-372 (partea a II-a); XIV, 1976, p. 225-250 (partea a III-a); XV, 1977, p. 371-391 (partea a IV-a); XVII, 1979, p. 385-440 (partea a V-a).

⁹ Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Brukenthal*, Sibiu, 1976.

¹⁰ Martin Bodinger, *Catalogul cărților rare și prețioase. Vol. 3: Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași: catalog adnotat*, Iași, 1976.

¹¹ Elena Dima, Gheorghe Buluță, Simona Ceaușu, *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale arhivelor statului. Catalog*, București, 1985.

¹² Doina Hanga, Elena Mosora, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 1991.

¹³ Constantin Mălinaș, *Catalog de carte românească veche [la Oradea, 1643-1830]*, Oradea, Editura Mihai Eminescu, 1993.

¹⁴ Susana Andea, Avram Andea, *Cartea românească veche în Transilvania în inventare bisericești*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996.

¹⁵ Dan Buciumeanu, *Comori de carte veche românească și străină: Catalogul colecțiilor speciale ale Bibliotecii I. G. Bibicescu*, Craiova, Scrisul Românesc, 1996.

Chindriș,¹⁶ Maria Basarab,¹⁷ Dorin Teodorescu,¹⁸ Olimpia Mitric,¹⁹ Florian Dudaș,²⁰ Dimitrie Poptămaș,²¹ Toma Rădulescu, Violeta Stănescu,²² Ștefania-Cecilia Ștefan,²³ Florin Marinescu, Vlad Mischevca,²⁴ Igor Cereteu,²⁵ Otilia Urs²⁶ ș.a.

Un merit deosebit la cunoașterea istoriei oficinei tipografice din Buda, implicit și a cărților sale, îl are renumitul cercetător maghiar Andrei Veress, care publică în acest sens, în 1932, în *Boabe de grâu*, un articol succint, dar valoros, intitulat *Tipografia românească din Buda*.²⁷ Acesta este primul

¹⁶ Ioan Chindriș, *Cartea românească veche la Viena*, în *Acta Musei Napocensis, Istorie*, 32/II, 1996, p. 373-381; Idem, *Cartea românească veche la Budapesta*, în *Acta Musei Napocensis, Istorie*, 33/II, 1997, p. 215-229.

¹⁷ Maria Basarab, *Cartea românească veche în muzeul din Deva. Catalog*, Deva, Acta Musei Devensis, Deva, 1998.

¹⁸ Dorin Teodorescu, *Cartea românească veche în județul Olt (1801-1830)*, Slatina, Editura Fundației „Universitatea pentru toți”, 2002.

¹⁹ Olimpia Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava (1643-1830). Catalog*, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 2005.

²⁰ Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului*, vol. I (1536-1760), vol. II (1761-1830), Oradea, Editura de Vest, 2007.

²¹ Dimitrie Poptămaș, *Prezența și circulația vechilor tipărituri românești în zona superioară a văii Mureșului*, Târgu-Mureș, Editura Nico, 2008.

²² Toma Rădulescu, Violeta Stănescu, *Cartea veche românească din colecția Muzeului Olteniei Craiova*, Craiova, Editura Info, 2008.

²³ Ștefania-Cecilia Ștefan, *Catalogul cărții românești vechi și rare din colecția Muzeului municipiului București (1648-1829)*, București, CIMEC, Institutul de Memorie Culturală, 2008.

²⁴ Florin Marinescu, Vlad Mischevca, *Cărțile românești din Biblioteca Mănăstirii Athonite Sfântul Pavel*, Atena, Sf. Pavel-Athos, 2010.

²⁵ Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău*, Iași, Tipografia Moldova, 2011.

²⁶ Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011.

²⁷ Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda*, în *Boabe de grâu*, III, nr. 12, 1932, p. 593-612.

studiu în limba română dedicat în mod special renumitei tiparnițe, în care se schițează principalele momente din evoluția instituției; sunt menționate cele mai importante cărți, reieșind cu claritate varietatea acestora, modul de editare și de difuzare al cărților, felul în care au acționat corectorii și cenzorii Ioan Onișor, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Teodorovici, prețul cărților, relevând însemnătatea tipografiei la promovarea culturii române. În concluzie, autorul afirmă: „Această activitate a tipografiei românești din Buda alcătuiește un capitol deosebit în istoria literaturii române [...] ceea ce merită să fie înregistrat și pentru faptul că ea a purces dintr-un mediu străin, dar favorabil românimii și într-o epocă destul de lungă - înainte de Eterie - când în principatele române românismul și limba română nu pătrunseseră încă în toate păturile sociale în așa fel ca printre românii din Ardeal și Ungaria...”²⁸

În anul 1982, la Budapesta va apărea volumul ***A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780-1848*** (*Documentele publicațiilor române ale Tipografiei Universității din Buda, 1780-1848*), cuprinzând 563 de acte oficiale sau scrisori existente în arhivele din Budapesta (Magyar Országos Levéltár), care ne oferă diverse date extrem de prețioase privind mersul tipografiei de-a lungul timpului. „Documentele au fost culese, editate și completate cu explicații de Veress Endre” (1868-1953), volumul fiind editat după moartea acestuia de către Sámuel Domokos.²⁹

O privire de ansamblu asupra tuturor secțiilor Tipografiei Universității (printre care și cea românească) realizează Käfer István în lucrarea sa ***Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577-1977)*** (*400 de ani ai Tipografiei Universității*), Budapesta, 1977, care este împărțită în șase capitole cu referire la perioada menționată. Dacă primele două capitole înfățișează prima etapă a tipografiei, desfășurată la Tyrnavia (Nagyszombat, Sâmbăta Mare) din 1577 până în 1777, cel de-al treilea, intitulat ***Typographia Regiae Universitatis***

²⁸ *Ibidem*, p. 612.

²⁹ În legătură cu acest volum de documente Gheorghe Gorun, ***Contribuții documentare la istoria cărții românești de la începutul secolului al XIX-lea. Tipografia de la Buda (I)***, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 283-303, face anumite comentarii și aduce un număr de 23 de noi documente.

Budensis, relatează istoria acesteia din momentul mutării ei împreună cu Universitatea la Buda, până la finele revoluției din 1848-1849. Ultimele trei capitole se referă la activitatea tipografiei până la momentul apariției cărții, respectiv 1977. În capitolul 3, care intră în preocupările noastre, se subliniază, printre altele, felul cum oficina, odată stabilită în noul ei sediu, la Buda, a ieșit de sub tutela bisericii catolice (trebuie amintit că în 1577 ea a fost înființată de către episcopul Telegdi Miklós), intrând sub cea a statului și devenind, totodată, prima tipografie a mișcărilor culturale ale limbilor naționale ale țării, mișcări care au început în perioada iluminismului și a reformelor.³⁰

Cei 400 de ani de la înființarea tipografiei au prilejuit organizarea unui amplu colocviu internațional, intitulat **A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek kulturális, társadalmi és politikai fejlődésében** (*Le rôle de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement culturel, social et politique des peuples d'Europe centre-orientale*), ale cărui lucrări au fost tipărite într-un volum numit **Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777-1848**, editat de Péter Király la Budapesta șase ani mai târziu, în 1983. O serie de studii valoroase semnate de cercetători din Ungaria (Béla Köpeczi,³¹ László Sziklay,³² Éva Ring,³³ Anna Kecskés,³⁴

³⁰ Käfer István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577-1977)*, Budapest, Magyar Helikon, 1977, p. 104.

³¹ Béla Köpeczi, *Le rôle de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement culturel des peuples de l'Europe centrale et orientale à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle*, în *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777-1848*, publié par Péter Király, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, p. 29-34.

³² László Sziklay, *Les courants idéologiques, littéraires et artistiques dans les publications de l'Imprimerie Universitaire de Buda*, în *Ibidem*, p. 45-51.

³³ Éva Ring, *La diffusion des livres en langues minoritaires par l'Imprimerie Universitaire Royale de Hongrie au début du XIXe siècle*, în *Ibidem*, 105-111.

Ambrus Miskolczy³⁵ ș.a.), din România (Lajos Demény,³⁶ Mircea Anghelescu³⁷) și din alte țări (Günther Wyrzens³⁸ ș.a.) dezbat diferite aspecte importante referitoare la oficina din marele oraș maghiar de pe Dunăre, cu accent pe limbile diferitelor popoare care au cunoscut un deosebit progres în cadrul acestei instituții. Apariția textelor predominant în limba franceză a facilitat difuzarea pe plan internațional a cărții.

Dintre ideile cele mai importante ale volumului editat de Péter Király spicuim doar câteva: între 1777 și 1848 în cadrul oficinei de la Buda au fost publicate, în 16 limbi,³⁹ 5.500 de titluri; dacă se ține seama de faptul că 4.000 au fost redactate în latină, maghiară și germană, nu se poate tăgădui deloc că vestita tipografie a contribuit în mare măsură la dezvoltarea culturilor naționale ale popoarelor, care înainte nu au avut decât foarte puține publicații în limba maternă; Universitatea și Imprimeria au adoptat o atitudine tolerantă față de diferitele tendințe naționale;⁴⁰ cărțile laice, reprezentând toate ramurile științifice din epocă, sunt pe primul plan, iar atmosfera creată aici de comuniunea intelectualilor diferitelor popoare din cadrul Imperiului au contribuit la pregătirea Revoluției de la 1848;⁴¹ în ansamblul cărții românești vechi, cu limitele între 1508-1830, secția

³⁴ Anna Kecskés, *La production de livres vue en chiffres*, în *Ibidem*, p. 119-130.

³⁵ Ambrus Miskolczy, *op. cit.*, p. 301-307.

³⁶ Lajos Demény, *Le rôle des ouvrages historiques publiés par l'Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement de la conscience nationale roumaine*, în *Ibidem*, p. 281-286.

³⁷ Mircea Anghelescu, *L'Imprimerie de l'Université de Buda et les luministes roumains*, în *Ibidem*, p. 287-292.

³⁸ Günther Wyrzens, *Die Bedeutung der «Rusalka Dnistrova» für das nationale Erwachen der Ukrainer in Österreich und Ungarn*, în *Ibidem*, p. 333-338.

³⁹ László Sziklay, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁰ Béla Köpeczi, *op. cit.*, p. 33-34.

⁴¹ Lajos Demény, *op. cit.*, p. 281.

românească a tipografiei de la Buda ocupă locul III din punct de vedere cantitativ, după București și Iași.⁴²

Rolul și locul tipografiei românești de la Buda în constelația tipografiilor românești vechi sunt punctate la justa valoare în cărțile de sinteză scrise de Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968; Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a cărții românești*, București, 1994.

În teza de doctorat cu titlul *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, coordonată de Prof. Univ. Dr. Nicolae Bocșan și susținută în anul 2000 la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj (publicată în același an la Giula), Maria Berényi abordează în capitolul *Carte și cultură românească la Tipografia Universității din Buda* aspecte privitoare la activitatea tipografiei în discuție, precum: constituirea oficinei, activitatea corifeilor Școlii Ardelene legate de aceasta, autori originari din Banat și Crișana, editorul Zaharia Carcalechi și *Biblioteca românească*, mecenajii ai tipăriturilor, difuzarea cărților românești.

Dintre cercetătorii care, după Revoluția din 1989, s-au aplecat asupra importantei oficine din capitala ungară, redactând studii demne de semnalat, îi mai consemnăm pe Gheorghe Gorun⁴³ și pe Monica Avram,⁴⁴ ambii discutând problema cenzorilor și corectorilor români activi la Buda, precum și pe Ana Maria Roman-Negoi⁴⁵ și Ioan Cristinel Roman-Negoi,⁴⁶ care abordează politica editorială, respectiv problema exportului cultural.

⁴² Ambrus Miskolczy, *op. cit.*, p. 301.

⁴³ Gheorghe Gorun, *Cenzorii români de la tipografia din Buda*, în *Crisia*, XXII, 1992, p. 145-159.

⁴⁴ Monica Avram, *Tipografia românească de la Buda în timpul cenzoratului lui Petru Maior, 1809-1821*, în *Libraria. Studii și cercetări de bibliologie*, IV, 2005, p. 231-246; Idem, *Activitatea tipografiei de la Buda de la începuturi și până la cenzoratul lui Petru Maior*, în *Libraria. Studii și cercetări de bibliologie*, V, 2006, p. 147-172.

⁴⁵ Ana Maria Roman-Negoi, *Priorități politice-priorități editoriale. Tipografia Universității din Buda la începutul secolului al XIX-lea*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” al*

Numeroase sunt cărțile de sinteză dedicate Școlii Ardelene - mișcare ideologică, culturală și politică românească cu caracter iluminist - și iluminismului românesc în general. În aceste cărți de vastă erudiție se discută detaliat modul în care reprezentanții epocii luminilor tratează probleme referitoare la istoria, limba, literatura, filosofia, viața economică, socială, politică, culturală etc. a românilor.

Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, București, 1969 (ediția I a apărut în 1901) vorbește pertinent despre operele realizate de diferiți reprezentanți ai iluminismului românesc, afirmând, printre multe altele, că tipografia din Buda a devenit cu timpul „un focar de civilizație pentru românii din principate.”⁴⁷

Dumitru Popovici, în mult citata sa carte, *La littérature roumaine a l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, declară că Școala Transilvană poate fi numită și Renașterea Transilvană, care de fapt nu aparține doar acestei provincii românești, ci românilor de pretutindeni.⁴⁸ Iluminismul nu este privit ca o mișcare filosofică unitară, din contră, ea se caracterizează printr-o mare varietate de direcții care contrastează viu între ele: materialism, empirism, raționalism, idealism, senzualism. Există însă un anumit spirit al luminilor care circulă prin toate aceste curente și le unifică. Cu alte cuvinte, toate aceste curente sunt străbătute de raționalism. Kant afirma răsplat: „Îndrăznește să știi!” „Îndrăznește să te slujești de propria rațiune!”⁴⁹

Academiei Române, nr. VIII-IX, 2005-2006, p. 59-68; Idem, *Politica editorială a Tipografiei Universității din Buda la începutul secolului al XIX-lea*, în *Țara Bârsei*, An V (XVI), Nr. 5, 2006, p. 56-62.

⁴⁶ Ioan Cristinel Roman-Negoi, *Tipografia de la Buda la granița dintre secolul XVIII și XIX: exportul cultural românesc*, în volumul *Cercetarea și perspectivele digitizării*, editori: Ana Maria Roman-Negoi, Eva Mârza, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, p. 312-325.

⁴⁷ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969, p. 265.

⁴⁸ Dumitru Popovici, *La littérature roumaine a l'époque des lumières*, Sibiu, Centrul de Studii și Cercetări Privitoare la Transilvania, 1945, p. 20.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 31-32.

Chiar dacă lucrarea lui Romulus Munteanu, ***Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor***, București, 1962, este scrisă în plină epocă comunistă, ea își păstrează valabilitatea ideilor enunțate. Se vorbește despre politica iosefinistă și consecințele ei în Transilvania sau despre Școala Ardeleană și problema răspândirii cunoștințelor științifice în vederea luminării poporului.

Poetul și filosoful Lucian Blaga în cartea sa, ***Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea***, București, 1966, vorbește în cunoștință de cauză despre condițiile istorice în care s-a declanșat iluminismul în Transilvania, despre filosofia luministă iosefinistă, precum și despre corifeii Școlii Ardelene. Pe drept cuvânt, creațiile iluministe sunt numite „cărămizi pentru zidirea lumii,” cărturarii simțindu-se „chemați să pună umărul la zidirea unei lumi în grai românesc. «Lumea» aceasta rămăsese în urmă undeva, în timp ce «lumea» altor popoare era în plin veac «prealuminat». Cărțile, toate cărțile pământului, dacă ar fi fost cu puțință, trebuiau scrise și tipărite.”⁵⁰

Volumul lui Alexandru Dușu, ***Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte***, București, 1968, dezbată probleme ale iluminismului din țările române, cât și din relațiile pe tărâmul tiparului dintre Râmnic și Buda.

Un loc distinct în studierea iluminismului românesc îl ocupă lucrarea lui Aurel Nicolescu, ***Școala Ardeleană și limba română***, București, 1971.

Cartea profesorilor Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, ***Fragmentarium iluminist***, Cluj, 1972, a fost scrisă într-o perioadă în care regimul comunist făcea anumite concesii în domeniul cultural-științific-artistic. Se arată cum ideile iluministe se întâlnesc deopotrivă la Blaj, Râmnic, Oradea, Sibiu, Arad, București și Iași. Asistăm la o mișcare largă, politică și culturală, care antrenează în aceeași măsură lumea satelor și orașelor transilvănene, „determinând un proces de creație și receptare.”⁵¹

⁵⁰ Lucian Blaga, ***Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea***, București, Editura Științifică, 1966, p. 130.

⁵¹ Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, ***Fragmentarium iluminist***, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972, p. 18.

Cărturarii iluminiști au acordat importanța cuvenită înjghebării unei gândiri pedagogice moderne care să desprindă treptat învățământul de caracterul lui fideist, orientându-l spre laicitate și raționalitate. Aceștia vedeau în învățământul național românesc un mijloc care putea duce la realizarea aspirațiilor politice, de emancipare socială și națională a poporului român. Se arată că în această direcție Blajul a devenit „*principalul focar de cultură*” al românilor din Transilvania. Cărturarii Blajului, și nu numai ei, vizau înlăturarea stării de înapoiere a poporului român prin accesul la cultură și lumină. În felul acesta, românii transilvăneni puteau să accedă la obținerea de drepturi egale cu celelalte naționalități. Învățații mai năzuiau ca oamenii de rând să depășească bariera superstițiilor, să cunoască legile firești ale naturii, ajutându-i în acest mod să viețuiască mai bine. Se atrage atenția că educația în familie este deosebit de importantă, că trebuie să existe un respect reciproc între membrii acesteia, iar exemplul personal este demn de urmat.⁵²

Cercetătorul Ion Lungu, în cartea *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, 1978 (ediția a II-a în 1995), definește clar cele două etape principale ale sus-numitului curent. În prima, se elaborează și se afirmă ideologia națională, ale cărei caracteristici „*constau, între altele, în formularea crezului latinist, extremist, pe plan filologic și istoric, cu scopul obținerii de drepturi și libertăți naționale pe calea reformelor de «sus», în folosul emancipării culturale și naționale,*” reforme care trebuiau să vină din partea absolutismului luminat. Cea de-a doua rezidă în faptul că reprezentanții iluminismului românesc „*se apropie tot mai mult de propriul popor, pe care încearcă să-l ridice prin știința de carte, răspândirea cunoștințelor științifice și combaterea superstițiilor, crearea unei literaturi istorice și beletristice în limba națională, traducerea*

⁵² *Ibidem*, p. 214-228; Pompiliu Teodor mai dezbate probleme ale iluminismului românesc în corelație cu cel european și în alte lucrări, dintre care mai cităm doar: *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984.

unor lucrări filosofice iluministe, dar, mai ales, prin accentul pe care îl pun în tot ceea ce scriu pe trezirea și dezvoltarea conștiinței naționale.”⁵³

Ample analize cu privire la iluminismul bănățean, ai cărui reprezentanți au avut strânse legături cu tipografia din Buda, întâlnim la Nicolae Bocșan: **Contribuții la istoria iluminismului românesc**, Timișoara, 1986.

Un volum care se vrea a fi consacrat în mod special activității oficinei românești din marele oraș maghiar de pe Dunăre este cel al lui Domokos Sámuel (cunoscut ca fiind preocupat de relațiile literare româno-maghiare): **Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea**, Giula, 1994. După o introducere în care este expus contextul istoric care a favorizat dezvoltarea iluminismului românesc, sunt tratate, rând pe rând, viața și opera celor mai importanți reprezentanți ai curentului care au avut legături cu secția românească a faimoasei tipografii: Samuil Micu, „precursorul științei românești din Transilvania;” Gheorghe Șincai, „cel mai important om de știință al Școlii Ardeleane;” Petru Maior, „scriitorul multilateral;” Ioan Molnar-Piuariu, „promotorul culturii române din Transilvania;” Ioan Barac, Vasile Aaron, Dimitrie Țichindeal, Ion Budai-Deleanu, socotiți ca deschizători de drumuri în ceea ce privește literatura (scrieri originale sau traduceri) din Transilvania; Constantin Diaconovici-Loga, Paul Iorgovici, Radu Tempea, cei ce au înnoit limba; Damaschin T. Bojincă, Ioan Monorai și Vasile Popp, reprezentanți târzii ai iluminismului ardelean. Conținutul lucrării nu acoperă în întregime titlul formulat de autor. El omite titluri importante din istoriografia românească, exagerând totodată dependența culturii române din Transilvania față de cea maghiară.⁵⁴

⁵³ Ion Lungu, **Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă**, București, Editura Minerva, 1978, p. 114-115.

⁵⁴ Vezi în acest sens recenzia cărții lui Sámuel Domokos alcătuită de Laura Stanciu și publicată în **Annales Universitatis Apulensis. Series Historica**, 1, 1997, p. 162-163.

Informații utile referitoare la elita care s-a afirmat în perioada iluministă aflăm din **Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900**, București, 1979, realizat de un colectiv de cercetători de la Iași. Pe același segment istoriografic se înscriu și volumele **Istoria literaturii române**, vol. I, București, 1969, al lui George Ivașcu și **Istoria literaturii române de la origini până la 1830**, București, 1977, al lui Al. Piru. O parte din scrierile importante ale reprezentanților iluminismului românesc au fost reproduse de către Florea Fugariu în cele două volume apărute la București în 1983, intitulate **Școala Ardeleană**.

Este de la sine înțeles că, de-a lungul timpului, au fost alcătuite deopotrivă ample și documentate monografii consacrate reprezentanților Școlii Ardelene care au fost cenzori și corectori în cadrul tipografiei de la Buda: Samuil Micu,⁵⁵ Gheorghe Șincai⁵⁶ și Petru Maior.⁵⁷

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, mai amintim publicația periodică cu titlul **Școala Ardeleană**, din care au apărut la Oradea, până în prezent, 5 volume ce conțin studii despre personalități ale iluminismului ardelean, despre istoria limbii și a cărții românești vechi sau crâmpoie din istoria ecleziastică și națională ș.a. Faptul că Ioan Chindriș coordonează⁵⁸ aceste

⁵⁵ Serafim Duicu, **Pe urmele lui Samuil Micu-Clain**, București, Editura Sport Turism, 1986; Pompiliu Teodor, **Sub semnul luminilor-Samuil Micu**, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000.

⁵⁶ Mircea Tomuș, **Gheorghe Șincai. Viața și opera**, București, Editura pentru Literatură, 1965; Serafim Duicu, **Pe urmele lui Gheorghe Șincai**, București, Editura Sport Turism, 1983; Ana Maria Roman-Negoi, **Recuperarea unui destin: Gheorghe Șincai, Hronica românilor**, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009.

⁵⁷ Maria Protase, **Petru Maior-un ctitor de conștiințe**, București, Editura Minerva, 1973; Serafim Duicu, **Pe urmele lui Petru Maior**, București, Editura Sport Turism, 1990; Laura Stanciu, **Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-1821)**, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2003.

⁵⁸ Vol. I (2006); vol. II (2007), Coordonator: Ioan Chindriș; vol. III (2009) și vol. IV (2010), Coordonatori: Ioan Chindriș, Ciprian Ghișa; vol. V (2011), Coordonatori: Ioan Chindriș, Niculina Iacob.

volume nu este surprinzător, dacă ținem seamă că avem de-a face cu un pasionat cercetător al iluminismului românesc cu variatele lui fațete. O bună parte dintre contribuțiile sale din acest domeniu au fost reunite în două volume ample, și anume: *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, 2001, și *Transilvanica*, Cluj-Napoca, 2003.

Arta grafică a cărților românești imprimate la Buda a suscitât foarte puțin atenția specialiștilor români sau maghiari până în momentul de față. Un început în această direcție este oferit de către Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, în binecunoscuta lor *Bibliografie românească veche*, în care sunt reproduse câteva gravuri din cărțile de la Buda, consemnându-se uneori și gravorii.

Gh. Oprescu, în *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, vol. I, București, 1942, analizează, nu foarte detaliat, uneori doar semnalându-le, xilogravurile, gravurile în metal și litografiile existente în peste 15 cărți, atrăgând atenția asupra însemnătății artistice a acestora și asupra autorilor (atunci când ei semnează), relevând anumite influențe occidentale, explicabile prin poziția geografică pe care o ocupă Buda în arealul european.

Cornel Tatai-Baltă, în cartea sa *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, Blaj, 1995, a evidențiat faptul că ilustrarea cărților bisericești apărute la Buda cu gravuri în lemn, dar și în metal, se făcea uneori după tipăriturile de la Blaj sau din alte centre tipografice românești. Același autor, în studiul *Reprezentarea Sfântului Ioan Damaschin în Octoihurile românești vechi*,⁵⁹ apelând la metoda comparatistă, discută două dintre cele mai frumoase ilustrații budense. Într-un studiu recent a demonstrat că plăci de lemn gravate la Buda au fost folosite apoi la tipografia din Brașov.⁶⁰

⁵⁹ Cornel Tatai-Baltă, *Reprezentarea Sfântului Ioan Damaschin în Octoihurile românești vechi*, în *Ars Transsilvaniae*, VIII-IX, 1998-1999, p. 245-259; studiul a fost reluat în volumul de autor *Interferențe cultural-artistice europene*, Blaj, Editura Astra, 2003.

⁶⁰ Idem, *Din relațiile de colaborare ale tipografiei de la Brașov cu cea de la Buda*, în *Școala Ardeleană*, V, coordonatori: Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Oradea, Editura „Episcop Vasile Aftenie,” 2011, p. 105-114.

La rândul său, Dragoș Morărescu semnaleză existența unor gravori ale căror opere sunt meritorii în cadrul tipografiei de la Buda.⁶¹

Pe parcursul celor 4 ani de studii doctorale (2007-2011), ca urmare a parcurgerii bibliografiei și a investigațiilor întreprinse până în prezent în biblioteci renumite din țară și străinătate,⁶² am reușit să ne facem o idee destul de cuprinzătoare asupra modului în care au fost împodobite cărțile românești apărute în tipografia de la Buda. În acest sens am publicat o carte,⁶³ câteva articole⁶⁴ și mai multe studii.⁶⁵

⁶¹ Dragoș Morărescu, *Xilogravura în cartea românească de la Buda. Xilografii Sfântului Ioan Damaschin*, în *Biblioteca*, nr. 3, 2000, p. 86-87.

⁶² Cercetarea s-a desfășurat în cele mai importante biblioteci din orașele: Cluj-Napoca, București, Sibiu, Alba Iulia, Brașov, Galați, Oradea, Târgu-Mureș, Aiud, Blaj, Budapesta, Chișinău.

⁶³ Anca Elisabeta Tatay, *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780-1830)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2010.

⁶⁴ Idem, *Din istoria și arta cărții tipărite la Buda. O reprezentare a lui David*, în *Astra blăjeană*, an XII, nr. 1. (50), 2009, p. 70-71; Idem, *Ilustrațiile Calendarelor lui Ștefan Niagoe (Buda, 1829 și 1830)*, în *Astra blăjeană*, an XII, nr. 2. (55), 2010, p. 45-46; Idem, *Xilogravura „Răstignirea” din Strastnicul de la Buda din 1816*, în *Astra blăjeană*, an XV, nr. 1 (58), martie 2011, p. 55-56.

⁶⁵ Idem, *Incursiune în gravura cărții românești vechi de la Buda, 1780-1830*, în *Danubius*, XXVI, 2008, p. 251-262; Idem, *Gravurile Triodului de la Buda din 1816*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 12/2, 2008, p. 231-243; Idem, *Litografiile din revista „Biblioteca românească” de la Buda*, în vol. *Școala Ardeleană III. 240 de ani de la moartea marelui arhiepiscop și luptător național Ioan Inochentie Micu-Klein, 1768-2008*, coordonatori: Ioan Chindriș și Ciprian Ghișa, Oradea, Editura „Episcop Vasile Aftenie”, 2009, p. 366-375; Idem, *Xilogravurile Mineiilor de la Buda din 1804 și 1805*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 119-138; Idem, *Gravura în metal din cărțile românești religioase apărute la Buda (1780-1830)*, în vol. *Lucrările sesiunii naționale a doctoranzilor în istorie, Ediția I, Oradea, 22-23 mai 2009*, coordonatori: Mihai D. Drecin, Ioan Horga, Barbu Ștefănescu, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2009, p. 258-271; Idem, *Gravura „Roata vieții” din „Calendarul pe 100 de ani” de la Buda din 1814*, în *Libraria*, nr. VIII, 2009, p. 166-176; Idem,

Considerații referitoare la Tipografia de la Buda și cultura din Țara Românească și Moldova, în vol. *Cercetarea și perspectivele digitizării*, coordonatori: Ana Maria Roman-Negoi și Eva Mârza, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, p. 297-311; Idem, **Frontispicii și viniete laice gravate în lemn folosite pentru decorarea tipăriturilor românești de la Buda (1780-1830)**, în vol. *Școala Ardeleană IV*, coordonatori: Ioan Chindriș și Ciprian Ghișă, Oradea, Editura „Episcop Vasile Aftenie”, 2010, p. 156-169; Idem, **Viena, Buda, spațiul românesc-rută de circulație a gravurii (1780-1830)**, în *Transilvania*, 11-12/2010, p. 35-41; Idem, **Considerations concerning the Typography of Buda and the Culture from Wallachia and Moldavia**, în *Transylvanian Review*, Vol. XIX, Supliment No. 5: 4, 2010, Editori: Alexandru Simon, Marius Eppel, Loránd Mády, Tudor Sălăgean, Attila Varga, p. 141-156; Idem, **Imagini din epoca napoleoneană existente în cărțile românești vechi tipărite la Buda (1814-1815)**, în *Transilvania*, 3-4/2011, p. 115-121; Idem, **„Din întuneric la lumină”: gravurile din Calendarele lui Ștefan P. -Niagoe, Buda, 1829 și 1830**, în vol. *In memoriam Pompiliu Teodor. Simpozion Internațional. Deva. 9 aprilie 2011*, editori coordonatori: Simion Molnar, Florin Ilieș, Deva, Editura Cetate Deva, 2011, p. 336-347; Idem, **Incursion into the Old Romanian Secular Books Printed in Buda. The Puncheon Print**, în *Transylvanian Review*, vol. XX, No. 2, Summer 2011, p. 34-50; Idem, **The Engravings of Byzantine Tradition from the Old Romanian Books Printed in Buda (1780-1830)**, în *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011*, vol. III, *Abstracts of Free Communications*, Sofia, 2011, p. 282-283; Idem, **A Budán nyomtatott román könyvek metszetei: Ihletődési források és hatás (1780-1830)**, în *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére*, Szerkesztette: Doncsev Toso, Menyhárt Krisztina, H. Tóth Imre, Budapest, Bolgár Kulturális Fórum, 2011, p. 210-220, fig. 9-18; Idem, **Reprezentările xilografate ale Sfântului Ioan Damaschin din Octoihurile de la Buda (1811, 1826) cu surse de inspirație din Moscova, Kiev, Râmnic și Blaj**, în *Școala Ardeleană*, V, coordonatori: Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Oradea, Editura „Episcop Vasile Aftenie”, 2011, p. 115-126; Idem, **Incursion into the Engravings of Byzantine Tradition from the Old Romanian Books Printed in Buda (1804-1816)**, în *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review. Supplement of Brukenthal. Acta Musei*, 1st year, No. 1, 2011, p. 51-56; Idem, **Gravurile în**

Deși gravorii maghiari sau de alte naționalități, ale căror nume se întâlnesc în cărțile românești vechi de la Buda, au fost studiați, mai mult sau mai puțin, de către istoriografia maghiară, gravurile lor din cărțile mai sus amintite nu apar consemnate nicăieri în aceste scrieri. Cu alte cuvinte, ei sunt artiști cunoscuți, dar activitatea lor legată de cărțile românești de la Buda este neexplorată.

Respectivii gravori sunt consemnați în dicționare enciclopedice de artă străine, precum cel întocmit de Ulrich Thieme și Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (*Lexicon universal al artiștilor plastici, din antichitate până în prezent*), 37 de volume, Leipzig, 1907-1950, sau maghiare, ca de pildă Szendrei János, Szentiványi Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig* (*Lexiconul artiștilor plastici maghiari. Biografiile artiștilor maghiari și ale celor originari din Ungaria din secolul XII și până în zilele noastre*), Első kötet (Volumul I), Budapest, 1915; *Művészeti lexikon, Építészet / Szobrászat / Festészet / Iparművészet* (*Lexicon de artă, Arhitectură/ Sculptură/ Pictură/ Artă decorativă*), 2 volume, Budapest, 1935 sau *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (*Lexicon de istoria culturii maghiare*), I, Budapest, 2003.

Alte cărți de istoria artei cu informații utile, dar de multe ori sumare, despre gravori mai semnează: Lyka Károly, *Magyar művészet (1800-1850). A táblabíró világ művészete* (*Artă maghiară (1800-1850). Arta în lumea asesorilor de la curtea de apel*), Budapest, [1922]; Nagy Zoltán, *A magyar litográfia története a XIX. században* (*Istoria litografiei maghiare în secolul al XIX-lea*), Budapest, 1934; Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig* (*Istoria gravurii maghiare. Din secolul al XVI-lea până în anul 1850*), Budapest, 1951; Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században* (*Istoria litografiei maghiare în veacul al XIX-lea*), Budapest, 1960; Rózsa György, *Grafikatörténeti tanulmányok: fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából* (*Studii de istoria*

metal din cartea lui I. H. Kampe, „Descoperirea Americii”, Buda, 1816, în Libraria, nr. X, 2011, p. 176-187.

graficii: capitole din trecutul reprezentărilor grafice de sorginte maghiară), Budapest, 1998.

Aflându-ne la sfârșitul acestui periplu istoriografic, precizăm că nu s-a dorit o abordare exhaustivă a subiectelor, ci doar atingerea principalelor direcții preconizate, respectiv acelea legate de istoria cărților românești vechi tipărite la Buda; de conținutul lor și de mesajul transmis din punct de vedere istoric, lingvistic, literar ș.a. sub înrâurirea benefică a iluminismului; de gravurile cărților în discuție și de gravorii care le semnează.